

126

4

तर्गतिशुद्धान

॥ तवैलेकारंवाक्यभाष्यं ॥

इदमेवकेनपदभाष्यातरं

Tawalankara Vakhyā
Bhasya

श्रीगणेशायनमः॥ समाप्तं कर्म समुत्पन्नं प्राणविज्ञानं कर्म चानेक प्रकारं यथोर्विकल्प
समुद्भयानुष्ठानादक्षिणोत्तराभ्यां श्रुतिभ्यां प्राचुर्यनावृत्तीभवतः श्रुततुर्ध्वपूल
निरपेक्षज्ञानकर्मसमुद्भयानुष्ठानाहृतास्मसंस्कारस्योच्छिन्नात्मज्ञानप्रतिबंधक
स्य द्वैतविषयदोषदर्शिनो निरुक्ताः शेषबाह्यविषयत्वात्संसारबीजमज्ञानमुद्भि
क्षिप्ततः प्रसृगात्मविषयजिज्ञासोः केनेषितमित्यात्मस्वरूपतत्त्वविज्ञानार्थे वाय
मध्यायप्रारम्भते॥ तेन च मृत्युप्रदमज्ञानमुच्छेत्तव्यं तत्तत्रोद्दिष्टसंसारो यतोऽनधि
गतत्वादात्मनो युक्ता तदधिगमाय तद्विषया जिज्ञासा कर्मविषये चानुक्तिः तदि
तो धित्वात्॥ अस्य जिज्ञासितव्यस्यात्मतत्त्वस्य कर्मविषयेऽवचनं॥ कस्मादिति चे
दात्मनो हि यथा वहिज्ञानं कर्मण विरुध्यते निरतिशयब्रह्मस्वरूपो ह्यात्मा विजि
ज्ञाप्य विहितः तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमित्यादि श्रुतेः॥ न हि स्यात्॥ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥

ब्रह्मसंगमितः केचन नमितुमिच्छत्यतो ब्रह्मास्मीति संबुद्धौ न कर्मकारयितुं शक्य
तेन ह्यात्मानमवाप्त्यर्थं ब्रह्म मन्यमानः प्रवृत्तिं प्रयोजनवतीं पश्यति न च निष्प्रयो
जना प्रवृत्तिरतो विरुध्यत एव कर्मणा ज्ञानमतः कर्मविषये नुक्तिर्विज्ञानविशेषवि
षये व जिज्ञासा॥ कर्मानां भद्रति चेन्न निष्कामस्य संसारार्थत्वात् यदि ह्यात्मवि
ज्ञानेनात्मा विद्याविषयत्वात्पूरितिर्याजयिषितं कर्म ततः प्रसृजनादिपंचकस्य
दूरादस्पर्शनं वरमिहानां भएव कर्मणः श्रेयानल्पपूलत्वादायासबहुत्वात्
तत्त्वज्ञानादेव च श्रेयः प्राप्तेरिति चेत्सत्यमेतद्विद्याविषयं कर्माल्पपूलादिदोष
वह्नेधूपंचसकामस्या॥ कामान्यः कामयत इति नुक्ता मयमान इत्यादि श्रुतिभ्यः
न निष्कामस्य तस्य तु संस्कारार्थं न्येव कर्मणि भवतितानि वर्तन्तां श्रेयप्राणवि
ज्ञानसहितानि देव्या जीश्रेयानात्मया जीसुपक्रम्यात्मया जीतुकरोतीदं
मेनेनां संक्रियत इति संस्कारार्थमेव कर्मणोति वा जसनेयवे ब्रह्मणीयं किं

के. वा. गा

यत्तेतनुर्यस्तोदानंतपश्चैवपावनासीत्यादिस्मृतेश्चप्राणादिविज्ञानंचवेवलंकर्मसमु
च्चितंवासकामस्यप्राणात्मप्राप्त्यर्थमेवभवतिनिष्कामस्यत्वात्मज्ञानप्रतिबंधनिर्मा
र्येभवन्तिआदौनिर्माजंनवदुसन्नात्मविद्यस्यत्वात्नारंभोनिर्णयकत्वात्कर्मणव
ध्यतेजंतुर्विद्ययाचविमुच्यते॥तस्मात्कर्मनकुर्वेतियतयःपारदर्शिन इति।क्रियाप
थश्चैवपुरस्तात्संन्यासश्चतयोःसंन्यासएवातिरेचयति॥सागेनैवेनान्यःपंचाविद्य
तेइत्यादिश्रुतिभ्यश्च॥न्यायाश्च॥उपायभूतानिहिक्कर्मणि संस्कारद्वारेणज्ञानस्यज्ञा
नेनत्वमृतत्वप्राप्तिरमृतत्वंहि विंदतेविद्यया मृतत्वमिह्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्चनहि
नद्याःपारगेनावंनमुच्येतियथेष्टदेशगमनं प्रतिस्वातंत्र्ये सति नहि स्वभावसिद्धं वस्तु
सिद्धाद्यधिष्ठितसाधनैःस्वभावसिद्धात्मा तथानापि प्रापयिषितआत्मत्वे सतिनि
त्याप्तत्वात्।नपि विविकारयिषितः आत्मत्वे सतिनित्यत्वादविकारित्वादविषयत्वा
दमूर्तत्वाद्युक्ते श्चनवर्द्धतेकर्मणोत्यादि।स्मृतेश्चाविकार्योयमुच्यतइत्यादि।नचसं

२

126
4

तर्गतिभुद्रगण

॥तवैलेकारंवाक्यभाष्यं॥

इदमेवकेनपदभाष्यातरं

Tawalan kara vakhya
Bhasya

येभ्यः प्रेषयत्यात्माविविक्तनिसृष्टिस्वरूपतयानुनिमित्तमात्रं प्रवृत्तौ निसृष्टि-
 साधिका नृवत् । प्राण इति नाशिका भवः प्रवृत्तौ प्राणस्य मत्तं चलनक्रियायाः प्रा-
 णनिमित्तत्वात् स्वतो विषयावभासमात्रं करणानां प्रतिश्रुति क्रिया तु प्राणस्यैव
 मन आदिषु तस्मात्प्राथम्यं प्राणस्यैति गच्छति युक्तः प्रयुक्तः इत्येतद्वाचोवद-
 नं किं निमित्तं प्राणिनां चक्षुः श्रोत्रयोश्चक्रो देवः प्रयोक्तृकरणानामधिष्ठाता चे-
 तनावा न्यः सर्वविशेष इत्यर्थः श्रोत्रस्य श्रोत्रमिह्यादिप्रतिवचनं निर्विशेषस्य
 निमित्तत्वाद्यं चिन्त्रियादिविशेषरहितस्यात्मनो मन आदि प्रवृत्तौ निमित्तत्वं
 मित्येतत् ॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रमिह्यादिप्रतिवचनस्यार्थः ॥ अनुगमादनुगतानिह्य-
 स्मिन्नर्थे क्षराणि कथं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रं
 शब्दोपलब्धस्वरूपतयाऽवभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्याऽचिद्रूपत्वात् आत्मनो
 अचिद्रूपत्वाद्यं श्रोत्रस्य उपलब्धत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तत्वाच्च श्रोत्रस्य

श्रोत्रमिह्युच्यते ॥ यथा ह्यत्रस्य ह्यत्रं यथा बोदकस्योष्णत्वं मग्निनिमित्तमिति द-
 ग्धुरप्युदकस्य दग्धाग्निरुच्यते ॥ उदकमपि ह्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते तद्वदनियं
 यसंयोगादुपलब्धत्वं तत्करणत्वं श्रोत्रादि उदकस्यैव दग्धत्वं मनिसंहितत्रतत् ॥
 यत्र तु निसृष्टमुपलब्धत्वं मग्नाविवोध्यसंनियोपलब्धिस्वरूपत्वाद्दग्धेवोपल-
 ष्योच्यते ॥ श्रोत्रादिषु श्रोत्रत्वाद्युपलब्धिरनियानिसावात्मन्यतः श्रोत्रस्य श्रो-
 त्रमिह्याद्यक्षाणामर्थानुगमादुपपद्यते निर्विशेषस्योपलब्धिस्वरूपस्यात्मनो
 मन आदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति ॥ मन आदिष्वेवं यथोक्तं ॥ वाचो हवा च प्राणस्य
 प्राण इति विभक्तिद्वयं सर्वत्रैव दृष्टव्यं ॥ कथं पृष्टत्वात् स्वरूपनिर्देशः प्रथमयैव
 च निर्देशः तस्य च ज्ञेयत्वात् कर्मत्वं इति द्वितीयाश्रतो वाचो हवा च प्राणस्य प्राण इ-
 त्यस्मात्सर्वत्रैव विभक्तिद्वयं यदेतच्छ्रोत्राद्युपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रस्य श्रोत्रमि-
 ह्यादिलक्षणं निसृष्टोपलब्धिस्वरूपं निर्विशेषमात्मतत्त्वं बुद्ध्याऽतिमुच्याऽ

नवबोधनिमित्ताऽध्यारोपितात् बुद्ध्यादिलक्षणसंसारान्मोक्षपदं ब्रह्माधीराः धीमं
तः प्रेत्यास्मा लोकाश्चरीरास्तेष्ववियुज्या न्यस्मिन्नप्रतिसंधीयमाने निर्निमित्तत्वाद्
मृता भवन्ति सति ह्यज्ञाने कर्मणि शरीरांतरं प्रति संदधत्ते आत्मावबोधे तु सर्वक
र्मरंभ निमित्ताज्ञानविपरीतविद्यानिष्ठुष्टत्वात् कर्मणामित्यनारंभेऽमृता एव
भवन्ति शरीरादिसंतानाविच्छेदप्रतिसंधानाद्यपेक्षया ध्यारोपितमस्य वियोगा
त् पूर्वममृताः संतो निसृज्यस्वरूपत्वादमृता भवन्तीत्युपचर्यते ॥ न तत्र चक्षुर्गच्छ
तीत्युक्तेऽपि पर्यनुयोगे हेतुरप्रतिपत्तेः ॥ ओ तस्य ओ तमिद्येवमादिनोलेप्यास्तत्त्वे
ऽप्रतिपन्नत्वात् स एव तदेतौ वस्तुनः पुनः पुनः पर्यनुयुयुंसाकारणमाहु न तत्र
चक्षुर्गच्छतीति तत्र ओ तत्राद्यास्तभूते च सुरादीनि वाक् चक्षुषोः सर्वेन्द्रियोपलक्षणा
र्थत्वात् न विज्ञानमुत्पादयन्ति ॥ सुखादिवत्तर्हि गृह्येतां तः कुरणेनात आह ॥ नोमनो
न सुखादिव न मनसो विषयः तदिन्द्रियाविषयत्वात् न विज्ञानोमनो तः कुर

४

चिकीर्षितः शुद्धमपापविहं इत्यादिश्रुतिभ्यः अनन्यत्वाच्च ॥ अन्येनान्यसंस्क्रियतेन
चात्मनो न्यभूता क्रियास्ति न च स्वेनेवात्मना स्वमात्मानं संचिकीर्षेन्न च वस्तुंतराधानं
नित्यं प्राप्तिर्वा वस्तुंतरस्य नित्या नित्यत्वं चेष्टं मोक्षस्य अत उच्यते न विद्यस्य कर्मरंभो
नुपपन्नः अतो व्यावृत्तबाह्यबुद्धेरात्मविज्ञानाय वेनेषितमिदं स्याद्वारंभः प्रवृत्तिर्लि
गदिशोषार्थः प्रश्न उपपन्नः ॥ रथादीनां हि चेत्तना वदधिष्ठितानां प्रवृत्तिर्दृष्टाना
नधिष्ठितानां ॥ मनश्चादीनां चाऽचेत्तनानां प्रवृत्तिर्दृश्यते ॥ तद्विलिखं चेत्तनावतो धि
ष्टातुरस्ति चेत्तुरणनिहिमनश्चादीनि नियमेन प्रवर्तते ॥ तन्ना सति चेत्तनावस्य धि
ष्टातरि उपपद्यते तदिशोषस्य चाऽनधिगमाच्चेत्तनावस्यामान्ये चाधिगते विदोषार्थः
प्रश्नः उपपद्यते वेनेषितं वेनेष्टं कस्येष्टा मात्रेण मनः पतति गच्छति स्वविषये नियमे
न व्याप्रियत इत्यर्थः ॥ मनुते नेनेति विज्ञाननिमित्तमंतः कुरणं मनः प्रेषितमिव
सुपमार्थो न हि विषितं शब्दयो रर्था विहसंभवतः न हि शिष्या निव मनः प्रादीनि विष

प्रेषित

न॥ विज्ञानाऽनपेक्षत्वात्॥ यच्च विदितं तद्विज्ञानापेक्षमविदितविज्ञानाय हि लोक
प्रवृत्तिरितं तु विज्ञानानपेक्षं कस्माद्विज्ञानस्वरूपत्वात् न हि यस्य यस्वरूपं तत्तेना
न्यतोपेक्ष्यते न च स्वतएवापेक्षानपेक्षमेव सिद्धत्वात् न हि प्रदीपः स्वरूपाभिप्राये
प्रकाशान्तरमन्यतोपेक्ष्यते स्वतोवा॥ यच्च नपेक्ष्यतस्वतएव सिद्धं प्रकाशात्मकत्वा
त्प्रदीपस्यापेक्षितोप्यनर्थकः स्यात्प्रकाशो विरोधाभावान्न हि प्रदीपस्य स्वरूपाभि
प्राये प्रदीपप्रकाशो र्थवान्॥ न चैवमात्मनो न्यत्र विज्ञानमस्ति येन स्वरूपवि
ज्ञाने प्यपेक्ष्यते॥ विरोध इति चेत् नान्यत्वात् स्वरूपविज्ञाने विज्ञानस्वरूपत्वा
द्विज्ञानान्तरनापेक्षत इत्येतदसत् दृश्यते हि विपरीतज्ञानमात्मनिसम्यक्ज्ञानं
च ज्ञानाभ्यासा नमिति श्रुते श्रुतत्वं मस्यात्मानमेवावेदै तं वै तमात्मानं विदित्वे
ति च सर्वत्र श्रुतिषु आत्मविज्ञाने विज्ञानान्तरापेक्षत्वं दृश्यते॥ तस्मात्प्रत्यक्ष
श्रुतिविरोध इति चेन्न कस्मादन्यो हि स आत्मा बुद्ध्यादिकार्यकरणसंघाताभिमा

न संताना विच्छेदलक्षणोऽविवेकात्मको बुद्ध्यावभास प्रधानश्चक्षुरादिकरणो नित्यश्चि
त्स्वरूपात्मा तः सारोयत्रा नित्यविज्ञानमवभासते बोद्धव्यं यानामाविर्भावधर्मकत्वात् विरोधाव
त्तत्तद्वर्तमाने व विलक्षणमपि चावभासतेऽतः कुर्यात्प्रत्यक्षमनसोऽपि मनोऽतर्गत
त्वात् सर्वांतरश्रुते रंतर्गते न नित्यविज्ञानस्वरूपेणाकाशावत् अप्रचलितात्मनां त
र्गमभूते न बाह्यो बुद्ध्यात्मा तद्विलक्षणोऽर्चिर्भरिवाग्निः प्रत्ययैराविर्भावति
रोभावधर्मकैर्विज्ञानाभासरूपैरनित्यैरनित्यविज्ञानात्मा सुखी दुःखी सुभ्यु
पगतो लोके वैरतो नित्यविज्ञानस्वरूपादात्मनः॥ तत्र हि विज्ञानापेक्षा विप
रीतज्ञानत्वं चोपपद्यते न पुनर्नित्यविज्ञाने॥ तत्त्वमसीति बोधोपदेशे नोपपद्य
त इति चेत्॥ आत्मानमेवावेदित्वेवमादीनि च नित्यबोधात्मकत्वात् न ह्यपि
त्योन्येन प्रकाशतेऽतस्तदर्थबोधोपदेशे नर्थक इति चेन्न लोकाऽध्यारोपायो हा
र्थत्वात्॥ सर्वात्मनि हि नित्यविज्ञाने बुद्ध्याद्यनित्यधर्मलोके रध्यारोपिता आत्मा

विरोधाव

॥ विवेकतस्तदपोहार्थो बोधोपदेशो बोधास्तनस्तत्र द्विबोधा बोधौ समं जसावन्य
निमित्तत्वादुदक्कद्वौ ष्यमग्निनिमित्तं रात्र्यहनी इवादि स्य निमि ते लोके ॥ नित्या
वौ ष्यप्रकाशगवग्यादिस्य योरन्यत्र भावाभावयोर्निमित्तत्वादनित्या विवोपचर्ये
ते धस्यग्निः प्रकाशधियतिसचिते तितद्वत् एव च सुखदुःखबंधमोक्षादध्या
रापोलोकस्य तदपेक्ष्य स्वतत्त्वमस्याह्मा नमेवावेदिस्या ह्मावबोधोपदेशो न श्रुतयः
वैवलमध्यारोपापोहार्थाः ॥ यथा सविता सो प्रकाशयत्याह्मानमितितद्वद्वोधा बो
धकर्तृत्वं च नित्यबोधात्मनि । तस्मादन्यद्विदितादधिशब्दश्चान्याथेयद्वायद्विद्य
स्याऽधितुत्ततो न्यस्यामर्थादुथाऽधिस्य दीना राजा अत्यन्तमेवाऽविदितं ततोप्य
न्यदिस्यर्थः ॥ विदितमविदितं च व्यत्यास्यते कार्यकारणत्वेन विवृत्त्येताभ्यामन्य
ह्यविज्ञानस्वरूपं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमित्ययं समुदायार्थः ॥ अतएवात्मनान्त
हेयउपादेयो वा अन्यद्व्येन हेयमुपादेयवानतरे नैव तदस्य कस्यचिदेयमुपादे

णेन यद्येतद्वत्सुमनसादिकुरण जातमनुशिष्यादनुशासनं कुर्यात् ॥ प्रवृत्तिनिमि
तं यथा भवेत्तद्विषयत्वात् न विद्यो न विजानीमोऽथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं
ब्रह्मविशेषेण दर्शयेत्सूक्तः आचार्यः आह ॥ न शक्यते दर्शयितुं ब्रह्मान्ततत्र च शु
र्गछुतीत्यादि पूर्ववत्सर्वमत्रनुविशेषः यथेतदनुशिष्यादिति ॥ यथेतदनुशिष्या
स्रतियादयेत् ॥ अन्योपि शिष्या नितो न्ये न विधिनेयमि प्रायः सर्वथापि ब्रह्म
बोधयेत्सूक्तः आचार्य आह ॥ अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधी सामं
विदिता विदिताभ्यामन्यत्वं ॥ यो हि ज्ञाता स एव सः ॥ सर्वात्मकत्वादतः सर्वात्म
नो ज्ञातुर्ज्ञात्रतराभावाद् विदितादन्यत्वं ॥ स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्तेति च मंत्र
वर्णादि ज्ञातारमरे वे न विजानीयादिति च वाजसनेयकेऽपि च व्यत्यस्येव विदितं
तस्मादन्यदिस्यमि प्रायः ॥ यद्विदितं व्यत्यस्येव विषयत्वादल्पं सविरोधं ततोऽ
नित्यमतएवानेकत्वादमुदं अतएतद्विलक्षणं ब्रह्मेति सिद्धं ॥ अस्तु तर्हि अविदितं

णोऽविद्ययेत्तेन वस्तुंतरं जिघृक्षां निवर्त्य स्वात्मन्येवावस्थापयत्याभ्यासस्तदेव ब्र
ह्मत्वं विद्धि इति यत्नत उपरमयति नेदमिह सूपास्य प्रतिषेधाच्च यन्मनसेत्यादिसमा
नं मनोमतमिति येन ब्रह्मण मनोविषयीकृतं नित्यविज्ञानस्वरूपेणेत्येतत् ॥ स
र्वकुरणानामविषयंतानि च सम्यापाराणि सविषयाणि नित्यविज्ञानस्वरूपावभा
सतया येनावभास्यंत इति श्लोकार्थः से त्रं से त्री तथा ब्रह्मं प्रकाशयतीति च स्मृते
स्तस्य भासेति चाद्यवर्णेनेन प्राण इति क्रियाशक्तिरप्यात्मविज्ञाननिमित्तेत्येतत्
तत् ॥ इति प्रथमः खंडः ॥ यदि मन्यसे सुवेदेति शिष्यबुद्धिर्विचालनागृहीत
रताये विदिता विदिताभ्यां निवर्त्य बुद्धिं शिष्यस्य स्वात्मन्यवस्थाप्य तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धीति स्वाराज्येभिषिच्य उपास्य प्रतिषेधेनाद्यास्य बुद्धिं विचालयति ॥ य
दि मन्यसे सुष्टु वेदाहं ब्रह्मेति त्वं ततोऽप्यमेव ब्रह्मणो रूपं वेश्यत्वमिति नूनं
निश्चितं मन्यत इत्याह आचार्यः सापुनर्विचालनादिमर्थेऽप्युच्यते ॥ पूर्वगृहीते

त

७

२४
दि

वस्तुनि बुद्धेः स्थिरतायेदेवेष्वपि सुवेदाहमिति मन्यते यः सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं दह
रमेवेति नूनं कस्मादविषयत्वात् तस्य चिद्ब्रह्मणः अथवा अल्पमेवास्याध्यात्मिकं
देवेषु च ॥ आद्यदैविकमस्य ब्रह्मणो यद्दूषंत इति संबन्धः ॥ अथ न्विति हेतुः मी
मांसायाः यस्माद्दहमेव सुविदिते ब्रह्मणो रूपं तद्विदितं न वेदितं ॥ रूपं अन्यदेव त
द्विदिता सुकृत्वा सुवेदेति च मन्यसे अतोऽप्यमेव वेश्यत्वं ब्रह्मणो रूपं ॥ यस्मादथ
नु तस्मा मीमांस्यमेवाद्यापिते तव ब्रह्मविचार्यमेव यावद्विदितं विदितं प्रतिषेधा
गमार्थानुभव इत्यर्थः ॥ मन्ये विदितमिति शिष्यस्य मीमांसानंतरोक्तिः प्रत्यय
त्रयसंगतेः ॥ सम्यग्वस्तुनि श्रयाय विचालितः शिष्या आचार्येण मीमांस्यमे
व ते इति चोक्तं एकांते समाहितो भूत्वा विचार्य यथोक्तं सुपरिनिश्चितसन्नाहाग
माचार्यान्मानुभवप्रत्ययत्रयस्यैव विषयत्वेन संगत्यर्थः ॥ एवं हि सुपरिनि
श्चिता विद्या सफलस्यान्तानिश्चितेति न्यायः प्रदर्शितो भवति ॥ मन्ये विदित

दि

के. वा. ११

मिति परिनिष्ठितविज्ञानप्रतिज्ञाहेतुः परिनिष्ठितं सफलं विज्ञानं प्रतिज्ञानीते आ
चार्याः ॥ अनिश्चययोस्तुल्यतायै यस्माद्देतुमाहनाहमन्ये सुवेदेति अहेत्यवधार
णार्थो निपातो नैव मन्य इत्येतद्यावत् अपरिनिष्ठितं विज्ञानं तावत्सुवेदसुष्टुवेदा
हं ब्रह्मेति विपरीतो मम निश्चयः प्राप्तिस्तस्य जगाम भवद्भिर्विचालितस्य यद्यो
त्तार्यमीमांसाफलभूतास्वात्मब्रह्म त्वनिश्चयरूपा सम्यक् प्रत्ययादिरुद्धत्वादतो
नाहमन्ये सुवेदेति ॥ यस्माच्च तन्नैव न वेदेति मन्य इत्यनुवर्तते अविदितब्रह्म
प्रतिषेधात् ॥ कथं तर्हि मन्यसे इत्युक्तं आह वेदचक्षुःशब्दादेव न वेद चेत्यभिप्रा
यो विदितो भ्यामन्यत्वाद्ब्रह्म त्वास्तस्मान्नया विदितं ब्रह्मेति मन्य इति वाक्या
र्थः ॥ अथ वा वेदचेति नित्यविज्ञानब्रह्मस्वरूपतया नो न वेद वेदैव चाहंस्वरूप
विक्रियाभावादि शेषविज्ञानं च पराध्यस्तं न स्वत इति परमार्थतो न च वेदेति यो
नस्तद्देदतद्देति पक्षांतरनिरासार्थमाह्नाय उक्तार्थानुवादात् ॥ यो नोस्माकं

विदिता

यं वा न ते नैव तद्यस्य कस्यचिद्देयमुपादेयं भवस्यास्मा ब्रह्मसर्वांतरात्म सादविषय
प्रतो न्यस्यापि न हेयमुपादेयं वाऽन्याभावाच्च ॥ इति मुमुक्षुमपूर्वेषामिसागमोपदेशो
व्याचक्षीर इत्यस्या तं त्र्यंतर्कं प्रतिषेधार्थं ॥ येनस्तद्ब्रह्मोक्तवं तस्ते नित्यमेवागमं ब्रह्म
प्रतिपादकं व्याख्यातवं तो न पुनः स्वबुद्धिप्रभवेण तर्कं लोक्तवं त इत्यागमपारं प
र्याऽविच्छेदं दर्शयति विद्यास्तु तये तर्कस्तु न वस्थितो भ्रांतोऽपि भवतीति यद्वा चेति
मंत्रानुवादादृढप्रतीतेः ॥ अन्यदेव तद्विदितादिति यो यमागमार्थो ब्राह्मणोक्तो स्येव दृ
ढि मन्त्रे मन्त्राः ॥ यद्वा चेत्यादयः पठ्यन्ते ॥ यद्देवावाशब्देन नाभ्युदितमनभ्युक्तमप्रका
शितमिह्येतत् ॥ येन वागभ्युद्यत इति वाक्प्रकाशहेतुर्लोकिः ॥ येन प्रकाशयत इति वा
चोभिधानस्याभिधेयप्रकाशकत्वस्य हेतुत्वमुच्यते ब्रह्मणः ॥ उक्तं च ॥ केनेविता
वाचमिमां वदंति यद्वाचो ह वाचमिति तदेव ब्रह्म त्वं विद्दीत्यविषयत्वेन ब्रह्मण
आत्मन्यवस्थापनार्थः आम्नायः यद्वाचानभ्युदितं वाक्प्रकाशनिमित्तं चेति ब्रह्म

ह

मध्ये स एव तद्ब्रह्म वेदना न्यः उपास्य ब्रह्म विहा दतो न्यस्य यथा हं वेदेति पक्षांतरे ब्र
ह्म विहं निरस्य ते कुतो ग्रमयो वसीयत इत्युच्यते ॥ उक्तानुवादा दुर्लभं ह्यनुवदति नोन
वेदेति वेद चेति यस्या मतमिति श्रौतमाख्यायिका चोपसंहारा र्थः ॥ श्रित्या चार्थोक्तिप्र
सूक्ति लक्षणाया नुभव युक्ति प्रधान या ख्यायिकु या यो र्थः सिद्धः स श्रौतेन वचनेनाग
मप्रधानेन निगमनस्या नीयेन संक्षेपत उच्यते ॥ यदुक्तं विदितादन्यद्वा गादीनाम
जोचरत्वात् ॥ श्रीमांसितं चाऽनुभवोपपत्तिभ्यां ब्रह्म तत्तथैव ज्ञातव्यं कस्माद्यस्याऽम
तं यस्य विविदिषा प्रयुक्त प्रवृत्तस्य साधकस्या मतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेत्यात्मव
निश्चय फलावसानावबोधतया विविदिषा निवृत्तेऽपि प्रायः ॥ तस्य मतं ज्ञातं तेन
विदितं ब्रह्म येनाविषयत्वेनात्मत्वेन प्रतिबुद्धमित्यर्थः ॥ स सम्यग्दर्श यस्य विज्ञा
नानंतरमेव ब्रह्मात्मभावस्यावसितत्वात् सर्वतः कार्यभावो विपर्ययेण मिथ्याज्ञा
नो भवति कथं मतं विदितं मया ब्रह्मेति यस्य विज्ञानं समिध्यादर्श विपरीतविज्ञानो

के. वा. ११

११

कार्यकारण

विदितादन्यत्वात् ब्रह्मणो न वेद स न विजानाति ततश्च सिद्धमेवेदिकस्य विज्ञानस्य मि
थ्यात्वं च ब्रह्मविषयतया निन्दितत्वात् तथा कृपिलकृपाभुगादि समयस्यापि विदितत्वा
त् विषयत्वादनवस्थितत्वं जन्यत्वादिविदिषाऽनिवृत्तेऽपि मिथ्यात्वमिति ॥ स्मृतेऽपि
यावेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टय इति ॥ अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमवि
ज्ञानतामिति पूर्वहेतून्किरनुवादस्यानर्थक्यादनुवादमात्रेण नर्थक्यं वचनमिति ॥ पू
र्वोक्तयोर्धस्यामतमिहादिनां नानाज्ञानयोर्हेतुर्थत्वेनेदमुच्यते ॥ अविज्ञातमवि
दितमात्मत्वेनाविषयतया ब्रह्मविज्ञानतां यस्मात्तदेव तानंयत्तेषां ॥ विज्ञातं वि
दितं व्यक्तमेव बुद्ध्यादिविषयं ब्रह्मविज्ञानतां विदिताऽविदितव्यावृत्तमात्मभूतं
नित्यविज्ञानस्वरूपमात्मस्य प्रविक्रियं ममृतमजरमभयमनन्यत्वादविषयमि
त्येवमविज्ञानतां ॥ बुद्ध्यादिविषयात्मतयेव नित्यं विज्ञातं ब्रह्मतस्माद्विदिताऽवि
दितव्यत्वाव्यक्तधर्माध्यारोपेण भावेन सविकल्पमयथार्थविषयत्वाच्छ्रुतिस्मृतौ

e

रजलाद्यध्यारोपज्ञानवन्निध्याज्ञानं तेषां ॥ प्रतिबोधविदितमिति वीप्सा प्रत्ययाना
मास्मावबोधद्वारत्वाद्बोधं प्रतिबोधं प्रतीति वीप्सा सर्वप्रत्ययव्याख्यार्थबोद्धाहि सर्व
प्रत्ययास्तत्तलोहवन्निध्याविज्ञानस्वरूपात्मव्याप्तत्वाद्विज्ञानस्वरूपावभासास्तद
व्यावभासम्यात्मतद्विलक्षणोन्निवदुपलभ्यते इतितेन ते इति भवन्ति आत्मोप
लब्धोत्तमास्मत्तिबोधावभासप्रत्यगात्मतया यदिदितं तद्वस्तुतदेव मतं ज्ञातं तदेव
सम्यग्ज्ञानं यस्मिन्प्रत्यगात्मविज्ञानं न विषयविज्ञानमात्मत्वेन ॥ प्रत्यगात्मानं मे क्षिति
चक्रावकैः प्रमृतत्वं हि विंदत इति हेतुवचनं विपर्यये मृत्युप्राप्तेः विषयात्मविज्ञा
ने हि मृत्युः प्रारभत इत्यात्मविज्ञानममृतत्वं निमित्तमिति युक्तं हेतुवचनममृतत्वं
हि विंदत इति ॥ आत्मज्ञानेन किममृतत्वं मुखाद्यते न । वृथं तर्हि ॥ आत्मना विंद
ते स्वेनैव नित्यात्मस्वभावेन ॥ मृतत्वं विंदते ॥ नालम्बनपूर्वकं विंदत इति ॥ आ
त्मविज्ञानापेक्षा ॥ यदि हि विशोऽस्याममृतत्वं स्याद नित्यं भवेत्कर्मकार्यवदतो न

के. वा. ११

विद्योऽस्याद्यदि चात्मनैवामृतत्वं विंदते किं पुनर्विद्यया क्रियत इत्युच्यते ॥ अनात्मविज्ञानं
निवर्तयंती सा तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमित्तमिति कल्प्यते ॥ यत्तज्ज्ञातुं ॥
वीर्यं विद्यया विंदते वीर्यं सामर्थ्यमनात्मा ध्यातो यमाय पत्न्या तद्धाता ॥ नानिष्काम्य लक्ष
णं बलं विद्यया विंदते ॥ तच्च किं विशिष्टममृतमविनाश्यविद्याजं हि वीर्यं विना शिविद्य
या ॥ विद्याया बाध्यत्वान्न तु विद्याया बाध्यकोऽस्ति इति विद्याजममृतं वीर्यं अतो विद्या ॥ मृ
तत्वे निमित्तमात्रं भवति ॥ नायमात्मबलहीने न लभ्य इति चाथर्वणे ॥ ओ विवेकि
विद्याजमेव बलमभिभवति न शरीरं हि सामर्थ्यं यथा हस्मादेः ॥ अथवा प्रतिबोध
विदितं मतमिति सकृदेवाऽशेषविपरीतनिस्तसंस्कारेण स्वप्नप्रतिबोधवैदितं
तदेव मतज्ञानं भवतीत्यथवा गुरूपदेशः प्रतिबोधः तेन वा विदितं मतमित्युभयत्र च
प्रतिबोधशब्दप्रयोगोऽस्ति सुप्तप्रतिबुद्धौ गुरुणा प्रतिबोधित इति ॥ पूर्वतु यथायं
मिह चेद वेदीदित्यवश्यं कर्तव्यतोक्तिर्विषयपर्यये विनाशमृते ॥ इह मनुष्यजन्म

११

५

१०

व

निसस्यंशयमासावेदितव्य इत्येतद्विधीयते कथमिह चेदवेदीहितवानथसस्यं परमार्थ
तत्त्वमस्य वाच्यमस्य जन्मसफलमित्याभिप्रायः ॥ न चेदिहा वेदीतं न विदितवान् न वृथैव
जन्मापि च महती विनष्टिर्महान् विनाशो जन्ममरण प्रबंधाविच्छेद प्राप्ति लक्षणस्या
अतस्तस्मादवश्यं तद्विच्छेदयज्ञेय आत्मा ॥ ज्ञातेन तु किं स्यादियुच्यते भूतेषु भूतेषु
चराचरेषु सर्वे विद्यार्थो विचिंत्य पृथक् निष्कष्ये कमात्म तत्त्वसंस्कारधर्मैरस्पृष्टमात्म
भावेनोपलभ्येयं ॥ अनेकार्थोद्घातनां न पुनश्चित्तेति संभवति विज्ञेयत्वात्
धीराधीमंतो विवेकिनः निवृत्तबाह्यविषयाभिलाषाः ॥ प्रेयमृता अस्मा लोकात्
रीराग्नात्मलक्षणा व्यावृत्तममर्ताऽहंकाराः सत इत्यर्थः ॥ अमृता अमरण
धर्माणो नित्यविज्ञाना मृतत्वस्वभावा एव भवन्ति ॥ इति द्वितीयखंडः ॥ ब्रह्म
हदेवभ्यः इति ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतो र्यत्नाधिक्याया समाप्ता ब्रह्मविद्या यदधीन
पुरुषार्थ अत उर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतो ज्यते ॥ तद्विज्ञाने कथं नुनाम

कि२

के. वा. भा

न

यत्तमधिकं कुर्यादिति॥ श्रमाद्यर्थो वाग्नायोर्भेदात्तनाम्॥ श्रमादिर्वाब्रह्मविद्यासाधनं विधिः सितं तदर्थो यमर्थवादाम्नायो न हि श्रमादिसाधनरहितस्यापि मानरागद्वेषादियुक्तस्य ब्रह्मविज्ञाने सामर्थ्यमस्ति व्योच्यते तवाहमिच्छामि प्रत्ययग्राह्यं ब्रह्म ज्ञेयं यस्माद्वाग्न्यादीनां ज्ञेयताभिमानं शतयति॥ तत्तत्र ब्रह्मविज्ञानं दर्शयत्यभिमानोपशमोत्तमादि साधनविज्ञानार्थो यमर्थवाद इत्यवसीयते॥ समुपेतो पासनार्थो वाऽप्येदित्वा न्नेदं यदिदमुपासत इत्युपास्यत्वं ब्रह्मणोऽप्येदितं श्रुत्येदितत्वादनुपास्यत्वं प्राप्ते तस्यैव ब्रह्मणः समुपेतत्वेनाधिदेवतमध्यात्मवत्तुपासनं विधातव्यमित्येवमर्थो वा इत्यधिदेवतं तद्वन्नमित्युपासित्वमिति हि वक्ष्येति ब्रह्मणेति परोलिंगास्तु न्यत्र परादीश्वरान्नित्यसर्वज्ञात्परिभूयाग्न्यादीन्तृणं वऽङ्गीकृतुं सामर्थ्यमस्ति तन्न शङ्का कदाचिदुपमिसादिलिङ्गाद्ब्रह्मशब्दाच्च ईश्वर इत्यवसीयते॥ न ह्यन्यथाऽपि तृणं दग्धुं नो सहते वायुर्वाऽदातुमीश्वरे छया तृणमपि वज्री

मान १

११

भवतीत्युपपद्यते॥ नसिद्धिर्जगतो नियत प्रवृत्तेः॥ श्रुतिस्मृतिभिर्नित्यसर्वविज्ञान
 ईश्वरे सर्वात्मनिसर्वशक्तौ सिद्धे पिशास्त्रनिश्चयार्थमुच्यते॥ तस्येश्वरस्य सदावसि
 द्धिः कुतो भवतीत्युच्यते॥ यदिदं जगदेव गंधर्वयक्षरक्षः पितृ पिशाचादिलक्षणं घु
 वियसृष्टिव्याऽदिसचंद्रग्रहनक्षत्रविचित्रं विविधप्राण्युपभोगयोग्यस्यानसाध्य
 नसंबन्धितदस्यंतकुशलत्राह्यभिरपि दुर्निर्माणं देशकालनिमित्तानुरूपनियत
 प्रवृत्तिनिवृत्तिक्रममेतद्भोक्तृकर्मविभागज्ञप्रत्यक्षपूर्वकं भविष्यमहंति कार्यत्वे स
 तियथोक्तलक्षणं वादूहप्रासादरथशायनासनादिव॥ द्विपक्षे॥ आत्मदिवत्कर्मण
 एवेति चेन्न परतंत्रस्य निमित्तमात्रत्वात्॥ यदिदमुपभोगवैचित्र्यं प्राणिनां तत्सा
 धनवैचित्र्यंच देशकालनिमित्तानुरूपनियत प्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमच न नित्यसर्व
 शकृत्तत्वं किंतु हि कर्मण एव तस्याऽचित्यप्रभावत्वात् सर्वेष्वप्यलहेतुत्वाभ्युपगमा
 त् सति कर्मणः फलहेतुत्वे किमीश्वराधिककल्पनयेति चेन्न नित्यस्येश्वरस्य नित्य

प्रसिद्धि

✓ दासनः प्रयोक्तृकृतं विफलकाले प्रयोक्तेति चेन्नयानिर्वर्तितोसित्वां प्रयोक्ष्ये फलं
ययदात्मानुरूपं फ

के. वा. ७७

सर्वज्ञशक्तं फलहेतुत्वं चेति चेन्न कर्मण एवोपभोगवैचित्र्याद्युपपद्यते कस्मात्क
तत्तत्र तत्त्वात्कर्मणश्चित्तमस्य यत्ननिर्वृत्तं हि कर्म तस्य यत्नोपरमादुपरतं सदेशं
तरे कालांतरे वा निमित्तविशेषाये संकर्तुः फलं जनयिष्यतीति न युक्तमनपेक्ष्या
न्यैलमिति न देशकालनिमित्तविशेषानभिज्ञत्वाद्यदि हि कर्ता देशविशेषाभिज्ञः
स नृत्वा तं ज्ञेयं कर्म नियुज्यात्ततो निष्टफलस्याप्रयोक्तृत्वास्यान्तच निर्निमित्तं तद
निष्ठयाऽस्मै समवेतं तच्च कर्म वदिकरोति कर्म ॥ न चास्मद्वत्तं अकर्तृसमवेतम
यत्कांतमपि वदादृष्टं भवति प्रधानकर्तृसमवेतत्वात्कर्मणो भूताश्रयमिति
चेन्न साधनत्वात्कर्तृक्रियायाः साधनभूतानि भूतानि कालेऽनुभूतव्यापाराणि
समाप्तौ च हलादि वक्तृत्वापरिहृतानि न फलं कालांतरे कर्तुमुत्सहंते । न हि हलं
क्षेत्राद्विहीनं गृहं प्रवेशयति भूतकर्मणोश्चाचेतनत्वात्ततः प्रवृत्त्यनुपपत्तिः १२

क्रियाः

के. वा. भा.

या फल प्रत्यय साक्षी नित्य विज्ञान स्वभावः संसार धर्मैरसंस्पृष्टः । श्रुतेऽप्येव । न लिप्यते
लोकदुःखेन बाह्यो जरा मृत्यु मयेति विजरो विमृत्यु सत्यकामः सत्यसंकल्प एष स
र्वेश्वरः पुण्यं कर्म कारयति । अनन्यो अभिवाकरीति एतत्सवाश्रयस्य प्रशा
सन इत्याद्याः असंसारिणः एकस्यात्मनो नित्यमुक्तस्य सिद्धे श्रुतयः स्मृतयश्च
सहस्रशो विद्यन्ते ॥ न चार्थवादाः शक्यं ते कल्पयितुमनन्ययोगित्वे सति विज्ञा
नो सादृक्त्वा न चोत्तं विज्ञानं बाध्यते अप्रतिषेधाच्च ॥ न चेश्वरो नास्तीति नि
षेधोस्ति । प्राप्यभावादिति चेन्नोक्तत्वा न हिंस्यादिति वस्तुभावात् प्रतिषेधो
नारभ्यत इति चेन्न । ईश्वरसद्भावे न्यायस्योक्तत्वात् ॥ अथवा अप्रतिषेधोदिति
कर्मणः फलदाने ईश्वरकालादीनां न प्रतिषेधोस्ति ॥ न च निमित्तांतरनिरपे
क्षं केवलेन कर्त्रेव प्रयुक्तं फलदं दृष्टं ॥ न च विनष्टोपि यागः कालांतरफलदो

१३

भवति ॥ सेव्यबुद्धिबलैव केन सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ तु संस्काराणां यागादिकर्मणा विन
ष्टेपि कर्मणि सेव्यादि वैश्वराफलं कर्तुं भवतीति युक्तं ॥ ननु पुनः प्रार्थना वाक्यश
तेनापि देशांतरकालांतरे वा स्वस्वभावज इति ॥ न हि देशकालांतरे पुनर्निर
नुद्धो भवति एवं कर्मणोपि कालांतरे फलं द्विप्रकारमेवोपलभ्यते ॥ बीजक्षेत्र
संस्काररसाविज्ञानवत् ॥ कर्त्रेव फलं व्यादिविज्ञानवत् सेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्ष
फलचसेवादियागादेः कर्मणस्तथाऽविज्ञानवत् कर्त्रेव फलं स्वार्थकर्मदेशकालनिमित्त
तविपाकविभागज्ञबुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं भवितुमर्हति ॥ सेवादिकर्मोत्तमफल
ज्ञसेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलस्येव तस्मात्सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वजंतुबुद्धिकर्मफल
विभागसाक्षी सर्वभूतांतरास्माद्यसा सादपरोक्षश्रुत्यास्मात्सर्वान्तर इति श्रुतेः ॥ स एवा
ऽत्रात्मा जंतूनां नान्यो तोस्ति ईष्टा श्रोता मन्ता विज्ञातानान्यदतोस्ति विज्ञात्रियाद्याऽस्मा
न्तरप्रतिषेधश्रुतेस्तत्त्वमसीति वा मत्तोपदेशात् ॥ न हि मयि संडाकां च नास्ति नो

नुपपत्तौ का
लांतरफलसा

के. वा. ॥

पदिश्यते ॥ ज्ञानशक्ति कर्मोपास्योपासकशुद्धाशुद्धमुक्तामुक्तभेदादात्मभेदएवेति
चेन्न ॥ भेददृष्ट्यपवादाच्च दुर्लभसंसारिण ईश्वरादनन्या इति तन्न ॥ किं तर्हि भेद
वसंसार्यात्मनां कस्माच्च क्षणभेदादश्वमहिषवत्कथं लक्षणभेदस्युच्यते ॥ ईश्व
रस्य तावन्नित्यं सर्वविषयवं ज्ञानं सवित्त प्रकाशवत्तद्विपरीतं संसारिणः त्वं शो
तस्येव तथैव शक्तिभेदोपि नित्यासर्वविषयाचे श्वरशक्ति विपरीतेतरस्य कर्मच
क्षिस्वरूपात्मसत्तामात्रनिमित्तमीश्वरस्योऽप्यस्वरूपद्रव्यसत्तामात्रनिमित्तद
हनकर्मवत् ॥ राजाजयस्कांतप्रकाशकर्मवच्च ॥ स्वात्माऽविक्रियारूपं विपरीतमि
तरस्योपासीतेति वचनादुपास्य ईश्वरो गुरुराजवदुपासकश्चेतरः शिष्यभूत्यव
दपहृतपाप्मादिश्रवणान्नित्यभुर्द ईश्वरः पुण्यो वेपुण्येनेति वचनाद्विपरीत
इतरोऽतएव नित्यमुक्त एव ईश्वरोऽनित्याभुर्दियोगासंसारी तरो यत्र च विज्ञाना
दिलक्षणभेदोऽस्ति तत्र भेदो दृष्टो यथा स्वमहिषयोस्तथा ज्ञानादिलक्षणभेदादी

१४

वायुवदिति चेन्न सिद्धज्ञानतद्वायोरचितिमतः स्वप्रवृत्तिः सिद्धारथादिषु दर्श
नात् ॥ ज्ञानात्कर्मण एवेति चेत् ॥ ज्ञानं हि क्रियातः फलसिद्धिमाहनेश्वरादेः ॥
स्वर्गकामोपजेतेत्यादि न च प्रमाणाधिगतत्वादानर्थक्यं युक्तं ॥ न चेश्वरास्तित्वे
प्रमाणान्तरमस्तीति चेन्न ॥ दृष्टव्या यद्दानानुपपत्तेः ॥ क्रियाहि द्विविधा दृष्टफलाऽ
दृष्टफला च दृष्टफलपि द्विविधा ॥ अनंतरफलागमिभुजिलक्षणकालान्तरफ
ला च दूरविसेवादिलक्षणा तत्रानंतरफलाफलापवर्गिण्येव कालान्तरफला
त्तत्पन्नप्रध्वंसिनीत्यात्मसेव्याशुधीनं हि दूरविसेवादेः फलं यत् न चोभयन्या
यव्यतिरेकेण स्वतंत्रं कर्म ततो वा फलं दृष्टं ॥ तथा च कर्मफलप्राप्तौ न दृष्टव्या य
दानुपपद्यते ॥ तस्माच्छांतेयागादि कर्मणि नित्यः कर्तृकर्मफलविभाग ईश्व
रः सेव्यादिवयागाशु रूपफलदातोपपद्यते ॥ स च ज्ञातभूतः सर्वस्य सर्वत्र

तः

रादात्मनां भेदो स्थिति चेन्न कस्मादन्यो सावन्यो ह मस्मीति न स वेदते स यत् लोका भवं
 ति॥ मृत्योः समृत्युमिति भेददृष्टिर्ह्यपोद्यते॥ एकत्वं प्रतिपादित्य श्रुतयः सहस्रशो
 विशन्ते॥ यदुक्तं ज्ञानादिलक्षणा भेदादित्यत्रोच्यते॥ नोनभ्युपगमात् बुद्ध्यादिभ्यो व्य
 तिरिक्ता विलक्षणाश्चेश्वरादि न्नलक्षणा ज्ञातानो संति॥ एकश्चेश्वर ज्ञात्मा सर्वभू
 तानां नित्यमुक्तोऽभ्युपगम्यते॥ बाह्यश्च सुबुद्ध्यादिसमाहार संतानाऽहंकारममत्वा
 दिविपरीतप्रत्ययप्रबंधाविच्छेदलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुत्तविज्ञानात्मेश्वरगर्भोति
 यविज्ञानावभासश्चित्तचैत्यबीजबीजस्वभावः कल्पितो नित्यविज्ञान ईश्वरलक्ष
 णविपरीतोऽभ्युपगम्यते प्रस्थाऽविच्छेदे संसारव्यवहारो विच्छेदे च मोक्षव्यवहारः॥ अ
 न्यश्च मृत्युलक्षणात्प्रत्ययस्य प्रध्वंसो देवपितृमनुष्यादिलक्षणा भूतविशेषसमाहारो
 न पुनश्च तुर्योन्यो निन्नलक्षणा ईश्वरादभ्युपगम्यते॥ बुद्ध्यादिकल्पितात्मव्य
 तिरिक्ताभिप्रायेणानुलक्षणा भेदादिसाश्रयाऽसिद्धो हेतुरीश्वरादन्यस्यात्मनोऽस

के.वा.भा

त्वादीश्वरस्यैव विरुद्धलक्षणत्वमयुक्तमिति चेत्सुखदुःखादियोगश्च॥ न॥ निमित्त
त्वे सति लोकविपर्ययाध्यारोपणा सवित्तवद्यथा हि सवितानि सप्रकाशरूपतालोका
भिव्यक्त्यनभिव्यक्तिनिमित्तत्वे सति लोकदृष्टि विपर्ययेणोदयास्तमयो होरात्रादिकृत्
त्वाध्यारोपभागभवति एवमीश्वरे नित्यविज्ञानशक्तिरूपे लोकाज्ञानापोहसुखदुःख
स्मृत्यादि निमित्तत्वे सति लोकविपरीतबुद्ध्यारोपितविपरीतलक्षणत्वं सुखदुः
खादियोगश्च न रचतः॥ आत्मदृष्ट्यनुरूपध्यारोपाश्च॥ यथा घनादिविप्रकीर्णं त्र्यं
रेयेनैव सवित्तप्रकाशेन दृश्यते स आत्मदृष्ट्यनुरूपमेवाध्यस्यति॥ सविते दानी
मिह न प्रकाशपतितिसंयुतप्रकाशोऽन्यत्र भ्रां स्या एवमिह बोद्धादि च सुदुर्लभाभि
भवाऽकुलभ्रां स्याध्यारोपितः सुखदुःखादियोग उपपद्यते॥ तस्मिन् रणाश्च॥ तस्यै
वेश्वरस्यैव हि स्मरणं॥ मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं च॥ नादत्ते कस्यचि सापमिया
दि॥ अतो नित्यमुक्त एकस्मिन् सवितरेव लोकाविद्याध्यारोपितमीश्वरे संसा

रित्वं शास्त्रादिप्रामाण्यादभ्युपगतमसंसारित्वमित्यविरोध इत्येतेन प्रत्येकं ज्ञाना
दिनेदः प्रसूतः सौख्यं चेतन्यसर्वगतत्वाद्यविशेषे च भेदहेत्वभावादिप्रियावत्त्वे
चाऽनित्यत्वा न्नोपेक्षे च विशेषाऽनभ्युपगमादभ्युपगमे चानित्यत्वं प्रसंगादवि
द्या च दुपलभ्यत्वाच्च भेदस्य तत्त्वस्येऽनुपपत्तिरितिसिद्धमेकत्वं ॥ तस्माच्छरीरं
द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंतानस्याहंकारसंबंधादज्ञानबीजस्य नित्यवि
ज्ञानाऽन्यनिमित्तस्याऽत्मतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानाद्विनिवृत्ताऽज्ञानबीजस्य वि
च्छेदश्चात्मनो मोक्षसंज्ञाविपर्यये च बंधसंज्ञास्वरूपापेक्षत्वादुभयोः ॥ तृती
यः खंडः ॥ ब्रह्महृदयेति ह्यार्थः ॥ ५ ॥ पुरा किल देवासुरसंग्रामे जगत्स्थि
तिपरिपाल इव याज्जात्मानुशंसनानुवर्त्तभ्यो देवेभ्योर्धिभ्योर्धाय विज्ञिग्ये अ
जैषीदसुरान् ब्रह्मण इच्छानिमित्तो विजयो देवानां बभूवेत्यर्थः ॥ तस्य ह ब्रह्म

के.वा.भा

पुनर्विजये देवाः अमहीयं तलोकं यज्ञादि स्थिः सपहारिषु असुरेषु पराजितेषु देवावृ
द्धिं पूजां वा प्राप्तवन्तः ॥ तरे संतेति मिथ्या प्रत्ययत्वाच्च ये त्वरया पनार्थं आम्नायः
ईश्वरनिमित्ते विजये स्वसामर्थ्यनिमित्तो अस्माकं मेवायं महिमेत्यात्मनोजया
दिश्रेयोनिमित्तं सर्वात्मानमात्मस्थं सर्वकल्याणस्य दमोश्वरमेवात्मत्वेनाऽबु
ध्वापि दुमात्राभिमानाः संतोय मिथ्या प्रत्ययं चक्रुः ॥ तस्य पिंडमात्रविषयत्वेन
मिथ्या प्रत्ययत्वात् सर्वाश्वरयाद्यात्म्यावबोधेन हातव्यताख्यापनार्थस्तद्देशा
मिस्याद्याख्यायिकाऽम्नायः तद्ब्रह्म हविष एषां देवानामभिप्रायमिथ्याहंकार
रूपं विजज्ञो विज्ञातवन् ॥ साक्षाच्च मिथ्याभिमानज्ञातनेन तदनुजिघृक्ष्या देवेभ्यो
र्घोयतेषामेवैदियगोचरेनाऽतिदूरे प्रादुर्भव ॥ महेश्वरशक्तिमायोपात्तेनास्यं
तादुतेन प्रादुर्भूतं क्लृप्तं न चिद्रूपविशेषेण तत्कृत्वा लोपलभमाना अपि देवाः

नव्यजानत न विज्ञात वंतः किमिदं यदेतद्वा संपूज्यमिति तदिज्ञानायाग्निमब्रुवं
स्तृणानिधानेऽयमभिप्रायोऽसंतसंभावितयोर्गतिमास्तयोस्तृणदहनादानां श
म्यात्मसंभावनाशांतिता भवेदिति ॥ इंदुज्वादिहोक्त्रभट्टाऽविरोधादिद्रोपस
र्पणे ब्रह्मतिरोदधइत्यत्रापमभिप्रायः ॥ इंदोहमिह्यधिकृतमोभिमानोऽस्य सो
हमग्यादिभिः प्राप्तं वाक्यसंभाषणमात्रमप्यनेन न प्राप्तोस्मीत्यतिमानं कथं नु
नामजह्यादिति तदनुग्राहयेवांतर्हितं तद्ब्रह्म ब्रह्मवा ॥ सशान्तादिमानं इंदोह्यथं
ब्रह्मविज्ञितासुर्यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मण प्रादुर्भाक्तासीत् तिरोधानं च तस्मिन्नेव
चस्त्रिय मतिरूपिणीं विद्यामाजगामाभिप्रायबोधहेतुत्वादुदपहस्युमाहैमवती
चसाक्षो भमानो विद्येव विरूपो हि विद्यावान्बहुशो भते तां च पृच्छाततः तस्या ए
व वचनादिदां चकार विदितवान् अत इंदुस्य बोधहेतुत्वाद्विद्येवो मा विद्यासहाय
वा नीश्वर इति च स्मृतिः ॥ यस्मादिंदुविज्ञानपूर्वकमग्निवाय्विद्रास्ते ह्येनं नेदि

के. वा. भा

ष्टमलिसमीपं ब्रह्मविद्या ब्रह्मप्राप्ताः संतः यस्य श्रुः स्पृष्टवन्तः ते हि प्रथमः प्रथमं वि
दां चकार विदां च कुरिये तत्तस्मादति तरामतीत्याऽतिशयेन दीप्यन्तेऽन्यान् देवान् त
तोषां द्योति तरां दीप्यते आदौ ब्रह्मविज्ञानात्तस्यैष आदेशस्तस्य ब्रह्मण एष ब्रह्म
माण आदेश उपपासनोपदेश इत्यर्थः ॥ यस्माद्देवेभ्यो विद्युदिव सह सेवप्रादुर्भूत ब्र
ह्मद्युतिमत्तस्माद्दिद्युतो विद्योति तत्त्वं ॥ यथा यदेतद्ब्रह्म व्यद्युतत्विद्योति तत्तवन् ॥
अदेवे सुपमार्थ आशब्दे ॥ यथा घनां चकारं विदार्य विद्युत्सर्वतः प्रकाशत एव तद्ब्र
ह्म देवानां पुरतः सर्वतः प्रकाशवच्च कीभूतमतो व्यद्युतदिवे सुपास्यं यथा स ह
दिद्युत्तमिति च वाजसनेयके ॥ यस्माच्चैंद्रोपसर्पणकाले न्यमो निषद्यथा कश्चि
त्र सुनिमेषणं द्युतवानिति इतीदृश नर्था निपातो निमित्तवदिवत्सोभूतमि
ति एवमधिदैवतं देवताया आधियदर्शनं आधिदैवतं तत् ॥ अथा नंतर मध्याह्न १७

नो ध्यातुमुच्यते इति वाक्यशेषोपदेत श्रयोत्कलक्षणं ब्रह्म गच्छतीव प्राप्नोतीव विषयी
करोतीवैत्यर्थः ॥ न पुनर्विषयीकरोति मनसोऽविषयत्वाद्ब्रह्मणोऽतो मनो न गच्छति
येनादुर्मनो मतमिति हि चोक्तं ॥ गच्छति वेति तु मनसोऽपि मनस्त्वादामभूतत्वाच्च ब्रह्म
पास्तस्मीपे मनो वर्तते इत्युपस्मरत्युपस्मरत्यनेन मनसैव तद्ब्रह्म विद्वान्यस्मान्त
स्माद्ब्रह्मेव गच्छतीवेत्युच्यते ॥ अग्नीष्टुं पुनः पुनश्च संकल्प्यो ब्रह्म प्रेषितस्य मनसो
ऽत उपस्मरणसं कल्प्यादिभिरिति गैर्व्यह्न मनश्च ध्यातुमुच्यते ॥ तदुपास्य मित्यभिप्रायः
तस्य चाध्यातुमुपासने गुणो विधीयते ॥ तदुत दनं तदेतद्ब्रह्म तच्च तदनं च त
दनं तस्य रोक्षं वनं संभजनीयं वनं तस्मिन् कर्मणस्तस्मात्तदनं नाम ब्रह्मणो गौ
णं हीदं नाम तस्मादनेन गुणेन तदनमित्युपासितं यस्य स यः ब्रह्म देत श्रयोत्क
मेवैयं श्रोतृ न गुणेन वनमित्यनेन नाम्नाभिधेयं ब्रह्म वेदोपास्ते तस्येतत्फल

के. वा. ७७

मुच्यते॥ सर्वाणि भूतान्येन मुपासकमभिसंवांछंतीहाऽभिसंभजते सेवंते स्म इत्य
र्थः॥ यद्यमुणोपासनं हि फलं उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्तायामप्युपनिषदि श्रियेणो
क्तं प्राचार्यो प्राह॥ उक्ता कथिता ते तुभ्यमुपनिषदाः सोपासनं च श्रुत्वा ब्राह्मी वाच
ते तुभ्यं ब्रूणो ब्राह्मण जातेरुपनिषदमब्रूमवक्ष्याम इत्यर्थः॥ वक्ष्यति हि ब्राह्मी
नोक्ता उक्ता ह्यसोपनिषत्तस्मान्न भूतानि प्रायो ब्रूमेत्ययं शब्दस्तस्यावक्ष्यमाणाय
उपनिषदस्तथो ब्रूतवर्थादिदम उपशमः कृमोऽग्नि होत्रादीन्येतानि प्रतिष्ठाश्रय
एतेषु हि ससु ब्राह्म्युपनिषत्प्रतिष्ठिता भवति॥ वेदाश्च सारंगानि च सर्वाणि प्र
तिष्ठेत्यनुवर्त्तते ब्रूणाश्रया हि विद्या सत्यं यथा भूतवचनमपीडा कूरमापतनं नि
वासः सत्यवत्सु हि सर्वे यथोक्तमायतनद्रवावस्थितं तामेतां तपसा अंगं तं प्रति
ष्ठं ब्राह्मीमुपनिषदं सायतनामात्मज्ञानहेतुभूता मेवं यथा वक्ष्ये वेदानुवर्त्तते

अनुतिष्ठतितस्येतस्यलमाह॥ अथ हस्यपाप्मानमपस्यधर्माधर्माविस्यर्थः॥ अनं
ते अपारेषाविद्यमानो ते स्वर्गलोके सुखप्राये निर्दुःखात्मनि परब्रह्मणि ज्येये महति
सर्वमहति सर्वमहत्तरे प्रतितिष्ठति सर्ववेदांतवेद्यं ब्रह्मात्मत्वेनावगम्यतदेव ब्रह्म प्र
तिपद्यत इत्यर्थः॥ ॥ इति श्रीगोविंदभगवत्सूज्यपादद्विष्यस्य परमहंसपरिव्राज
काचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ तलवकारोपनिषत्सु द्वागोवाक्यविवरणं समा
प्तं॥ ॥२॥ ॥२॥ श्रीदृष्ट्यार्पणमस्तु॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥२॥ ॥२॥

के. वा. ११

वायुवदिति चेन्तसिद्धत्वात्तहि नायोरचितिमतः स्वप्रवृत्तिः सिद्धारथादिष्वदर्श
नात् ॥ शास्त्रात्कर्मण एवेति चेत् ॥ शास्त्रं हि क्रियातः फलसिद्धिमाहनेष्वरादेः । स्वर्ग
कामोयजेतेत्यादि ।

इति केनोपनिषद्वाच्यं ^{तरे} समाप्तं

126

५

१९